

Кононенко Ю. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Джолос С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

DIRECT DEMOCRACY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE WORLD EXPERIENCE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Стаття присвячена дослідженню феномена демократії та сутності безпосереднього народовладдя. На основі багатого історичного досвіду та праць класиків політико-правової думки автори критично осмислюють інститут прямої демократії та акцентують на основних її проблемах та шляхах їх подолання.

Ключові слова: демократія, безпосередня демократія, олігархія, аристократія, багатопартійна система, двопартійна система, меритократія.

Статья посвящена исследованию феномена демократии и сущности непосредственного народовластия. На основе богатого исторического опыта и трудов классиков политико-правовой мысли авторы критически осмысливают институт прямой демократии и акцентируют внимание на основных ее проблемах и путях их решения.

Ключевые слова: демократия, непосредственная демократия, олигархия, аристократия, многопартийная система, двухпартийная система, меритократия.

The article is devoted to the phenomenon of democracy and essence of direct democracy. Using the rich historical experience and the works of the classics' of political and legal thought, authors critically evaluate the institute of direct democracy, emphasize on its problems and recommend the possible ways of their solving.

Key words: democracy, direct democracy, oligarchy, aristocracy, multi-party system, two-party system, meritocracy.

Прийнято вважати, що «державою сучасного типу є демократична соціальна правова держава». Водночас зазначена формула, як мінімум, потребує осмислення, оскільки видається придатною до втілення та ефективною у використанні далеко не скрізь і не завжди. Так, якщо соціальна і правова держава в сучасній Україні розглядається як своєрідний ідеал, до якого варто прагнути, то демократичний характер держави ніким із політичної еліти ніколи не оспорується, адже на зміну одній демократичній владі після виборів чи чергового майдану завжди приходиться наступна влада, ще більш демократична. Водночас відповідне розширення демократії не завжди впливає на подальший розвиток і процвітання держави та добробут народу. Тож, саме теоретичні засади демократії та особливості її втілення, зокрема, в Україні мають стати предметом фундаментальних наукових досліджень. Таким чином, у межах цієї розвідки ми плануємо приділити нашу увагу, насамперед, безпосередній демократії, яка, без перебільшення, є визначальним складником народовладдя.

Варто зауважити, що досліджуваній проблематиці було присвячено твори багатьох мислителів та дослідників від Античності до сьогодення, проте у контексті цієї розвідки особливе значення належить працям таких авторів, як Арістотель, В.П. Глиняний, Д.В. Дождев, О.Д. Керімов, А.І. Кормич, Т. Крістіано, Дж. Локк, О.В. Малько, Ш.Л. де Монтескьє, Пла-

тон, В.Ф. Погорілко, Л. Старецька, Ф.А. фон Хайек, В.Л. Федоренко та ін.

У межах цієї праці ми плануємо: а) з'ясувати сутність демократії загалом та безпосередньої демократії зокрема; б) дослідити досвід функціонування безпосередньої демократії в Україні та інших державах; в) визначити основні проблеми безпосередньої демократії в Україні часів незалежності; г) окреслити перспективи функціонування та розвитку форм безпосередньої демократії в Україні тощо.

Насамперед варто вказати, що демократичним засадам конституційного ладу відведено чільне місце в Конституції України [1]. Тож, буде правильним звернутися до основних рис демократії. Загальновідомо, що термін «демократія» походить з античної Греції та перекладається як «влада народу» [2, с. 115–116].

Як відомо, Арістотель поділяв держави за критерієм дбання владарюючих про благо суспільства на правильні і неправильні, а також за кількістю владарюючих – на монархію/тиранію, аристократію/олігархію, політію/демократію. При цьому демократію Арістотель вважав неправильною формою держави [3, с. 41].

Очевидно, що від самого початку демократія протиставлялася, насамперед, аристократії та монархії і лише в подальшому – авторитаризму та тоталітаризму. Зауважимо, що демократичні поліси

античного світу прекрасно поєднувалися з рабовласницьким ладом, та й Аристотель вважав, що в досконалії державі має бути багато рабів [4, с. 27]. Тож, у давні часи демократичне правління означало лише участь громадян у здійсненні влади, але про гуманізм та відповідні методи здійснення влади, звичайно, не йшлося.

При цьому особливо варто акцентувати на тому факті, що за часів Античності громадяни становили меншість населення держави, інколи навіть мізерну його частку порівняно з рабами. Так, у V ст. до н.е. населення Афін становило 300 000 – 350 000 людей, тоді як чоловіків, що мали усі права, було лише 30 000 – 60 000 [5]. Тобто політичними правами в афінській демократії володіло лише 10–20% населення; при цьому для прийняття рішення народними зборами вистачало присутності лише 6 000 осіб, тобто приблизно 1/5 усіх повноправних громадян [6, с. 145], або приблизно 2% від загальної чисельності населення.

Згідно з римським правом, усією повнотою прав користувалися тільки квірити (повноправні громадяни Риму), тоді як інші категорії населення – жінки, латини, перегріни, дедитиці, вільновідпущеники, раби тощо – були позбавлені цих прав [7, с. 262–317].

В італійських містах-державах сам статус громадянина надавав його власнику небачені привілеї приблизно аж до кінця XVIII ст. – не даремно в епоху Ренесансу родина Н. Макіавеллі відмовилася від титулу тосканських маркізів в обмін на громадянство Флоренції [8, с. 5].

Таким чином, варто визнати, що античне розуміння слова «демократія» не має практично нічого спільного із сучасним, адже, по-перше, жодною мірою не виключає рабства та жорстокого правління, і, по-друге, антична демократія, по суті, являла собою скоріше своєрідний варіант аристократії, адже громадяни, що мали право брати участь у політиці, були привілейованою верствою і становили меншість населення держав-полісів.

Геніальний французький мислитель XVIII ст. Ш.Л. де Монтеск'є зазначав у своїй безсмертній праці «Про дух законів», що республіка (демократична чи аристократична) прийнятна для маленьких держав, монархія – для середніх і деспотія – для великих [9, с. 113].

Дійсно, саме для маленьких держав-полісів із невеликим населенням, лише мізерна частка якого має політичні права, і була створена демократія, яка, виключно за додержання вказаних вище засад, може претендувати на ефективність, адже правом обирати та бути обраними наділені лише привілейовані особи, які мають правову змogu і здатність обрати найбільш здібних і чесних правителів.

Варто зазначити, що загалом безпосередня демократія вичерпала себе ще у Темні віки. Так, у давніх германців, племена яких компактно проживали за часів Античності, вищим органом влади були народні збори, однак після завоювання великих територій Римської імперії проведення народних зборів стало неможливим. Тому у Темні віки германська

родоплемінна знать обирає герцогів (воєначальників та вождів), які починають призначати співправителями своїх синів, які продовжують правити після смерті батька і вже свого сина призначають співправителем. Таким чином, утверджується спадкова монархічна влада, яка мала на меті забезпечити змogu управління на значних територіях за неможливості проведення народних зборів і, таким чином, гарантувати хоч якусь стабільність та життєздатність держави [9, с. 149; 10, с. 30–33]. Отже, ще давні германці півтори тисячі років тому зрозуміли, що демократія, в т.ч. безпосередня, може існувати не скрізь і не завжди і є не самоціллю, а лише одним із способів формування та здійснення влади.

Варто зауважити, що, згідно з вченням Ш.Л. де Монтеск'є, республіка (демократична чи аристократична) ґрунтується на добродесності та рівності [9, с. 9, 27, 45]. Однак чимало сучасних вимог демократії суперечать вказаним вище принципам республіки: наприклад, заборона одній особі бути обраною президентом більше 2 разів поспіль – це норма, яка, на наш погляд, демонструє відверте невір'я у добродесність президента, а правове забезпечення недоторканості президента, парламентарів, суддів тощо ніяк не вписується в ідею рівності.

Крім того, демократії також властива низка значних недоліків: а) утворення змogi певних кіл просувати свої інтереси коштом усіх інших; б) утворення можливості диктатури більшості стосовно меншості; в) ймовірність наділення правом прийняття рішення людей, які мало компетентні; г) відволікання людей від проблем і можливостей їхнього приватного життя; ґ) неефективність у перехідний період у плані економіки, управління і порядку та ін. [11; 12]; д) демократія легко піддається впливу груп тиску, адже влада «купує» їхню підтримку [13, с. 154–155] та ін.

Відомий російський дослідник О.Д. Керімов солідарний із Дж. Сарторі у тому, що демократія є не владою народу або більшості, а лише «певною технологією набуття і здійснення державної влади меншістю за допомогою більшості, з опорою на більшість, але далеко не завжди в інтересах і на благо більшості» [14, с. 25–26]. Також ним виділяється низка недоліків демократії: а) можливість доступу до влади далеко не найкращих осіб; б) велика ймовірність необдуманих дій і хибного вибору; в) меншість, що прийшла до влади демократичним шляхом, охоче задовольняє свої особисті, а не суспільні інтереси; г) виборність негативно впливає на діяльність політиків, оскільки вони реально діють в інтересах меншості і лише прагнуть догодити більшості (часто всупереч її істинним інтересам); ґ) відсутність чіткої волі більшості як такої (25% виборців остаточно визначаються лише в останній день, а 10% виборців відчувають «шок кабінки» і радикально змінюють раніше виношену думку вже під час заповнення бюлетеня); д) фарисейство демократії, яка створює хибну впевненість, що кожен може взяти участь у здійсненні владних повноважень чи влитися до лав владарюючих; е) демократія часто довільно тлумачить волю більшості та буває агресивною

до всього, що виходить за межі загальноприйнятого тощо [14, с. 29–44].

При цьому варто підкреслити, що часті вибори лише сприяють безвладдю, політичній нестабільності, постійній боротьбі за владу та перерозподіл матеріальних ресурсів, безвідповідальності «временщиків» та принциповій неможливості реалізації масштабних проєктів внаслідок швидкоплинності влади, що загалом дуже послаблює державу та робить її беззахисною перед зовнішніми і внутрішніми ворогами.

На окрему увагу заслуговує й референдум як форма безпосереднього народовладдя. Здавалося б, що може бути кращим і більш демократичним, аніж пряме волевиявлення народу з того чи іншого важливого питання? Водночас не варто забувати, що більшість громадян не є фахівцями у питаннях економіки, політики, права тощо, тож мають, у кращому разі, поверхове уявлення про те, за що голосують. У разі, якщо народ приймає конституцію шляхом референдуму, мимоволі постає питання: невже всі ті, хто прийшов голосувати, читали бодай кілька сторінок відповідного законопроекту?

Крім того, варто сказати, що референдум є улюбленим знаряддям маніпуляції влади, яка у такий спосіб намагається надати своїм рішенням вигляду народного походження та легітимності.

Загальновідомо, що саме за допомогою референдуму у Німеччині було надано безмежну владу А. Гітлеру шляхом об'єднання посад рейхсканцлера та президента, прийнято рішення про вихід із Ліги Націй та юридично закріплено аншлюс Австрії [15, с. 222].

Тож, референдум як форма безпосередньої демократії в певний історичний період може служити знаряддям побудови тоталітарної диктатури. Якщо до цього додати той факт, що А. Гітлер у 1933 р. здобув владу законним шляхом за допомогою виборів, доречно згадати Платона, який вчив, що демократія веде до тиранії [16, с. 290].

При цьому, якщо на референдумі будуть прийняті певні дійсно правильні рішення (наприклад, про скорочення чисельності народних депутатів чи скасування депутатської недоторканості, як це було зроблено на другому всеукраїнському референдумі в 2000 р. [17]), влада завжди може їх проігнорувати, назвавши референдум консультативним навіть всупереч відповідному рішенням Конституційного Суду [18].

Наостанок варто сказати, що референдуми є улюбленим знаряддям сепаратистів (т.зв. референдуми 2014 р. у Криму, Луганській та Донецькій областях, Каталонії у 2017 р. тощо), які у такий спосіб прагнуть обґрунтувати легальність та легітимність своїх претензій, відверто ігноруючи чинне законодавство.

Щодо різних альтернативних маргінальних форм безпосередньої демократії типу революцій, повстань, майданів тощо варто сказати наведене нижче. Право народу на повстання проти тирана обґрунтували теоретики суспільного договору та природного права, зокрема Дж. Локк [19, с. 384–405],

у XVII – XVIII ст., коли спадкові монархи правили довічно, часто впродовж кількох десятиліть. Тож, за тих умов ідея зміни влади шляхом непокори мала хоч якусь рацію. Натомість з утвердженням республіканської форми правління, яка передбачає виборність, змінюваність і короткостроковість правління влади, потреба в революціях відпала, адже легше просто дочекатися чергових виборів. При цьому досвід Англійської революції 1640–1649 рр., Великої французької революції 1789–1799 рр., Російської революції 1917–1921 рр. та ін. свідчить, що подібні процеси не дають суспільству і державі практично нічого, окрім невиправданих і марних жертв, війни, розрухи, голоду, терору, втрати території тощо.

Реалізація безпосередньої демократії в Україні, окрім вище вказаних загальнотеоретичних проблем, може ускладнюватися й такими обставинами:

1) постійні зміни законодавства про вибори, його надмірний обсяг та некодифікованість, а також відсутність закону про Всеукраїнський та місцеві референдуми;

2) відсутність відповідальності осіб, які обрані на державні посади, за невиконання передвиборних обіцянок;

3) встановлення високих грошових застав для осіб, які балотуються у президенти України або народні депутати, згідно із ст. 49 Закону України «Про вибори Президента України» [20] та ст. 56 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [21], на наш погляд, є відвертим майновим цензом, що має на меті не допустити до влади людину, яка не входить до кола олігархів або не є залежною від них;

4) населення багатомільйонної держави не обізнане щодо справжніх особистих якостей потенційних кандидатів, а знає лише їхній імідж, вмело і дбайливо створений стилістами, PR-менеджерами та іміджмейкерами;

5) низький рівень правової культури населення не сприяє об'єктивному оцінюванню кандидатів під час виборів і раціональному розгляду питань, винесених на референдум;

6) чинне законодавство не передбачає жодних освітніх цензів до кандидатів на найвищі виборні посади, окрім вимог щодо знання державної мови, тож, до влади можуть апріорі прийти особи, позбавлені високих інтелектуальних (та й моральних) якостей;

7) вибори і референдуми є доволі дорогими заходами, що означає, по-перше, неможливість участі в них небагатого кандидата (або ініціативної групи з референдуму), а, по-друге, вони дорого обходяться державі;

8) досвід президентських виборів у США 2016 р. свідчить про можливість істотного впливу іноземних хакерів на виборчий процес;

9) вибори та референдуми не проводяться в умовах воєнного чи надзвичайного стану, тож, з одного боку, вони не завжди можливі та придатні для вирішення нагальних питань, а, з іншого – влада легко може бути узурпована шляхом введення відповідного стану;

10) зміст реформ новообраної влади часто спрямований на скасування реформ попередньої;

11) багатопартійна система веде до політичної нестабільності внаслідок боротьби окремих партій за владу і розподіл сфер впливу та унеможливує свідомий вибір громадян під час голосування. При цьому, з огляду на існування трьох основних ідеологій – консерватизму, лібералізму, соціалізму – це означає, що на кожну ідеологію в Україні в середньому припадає понад сотня партій з однотипними програмами і гаслами, адже в Україні зареєстровано 352 політичних партії [22]. Це незаперечно свідчить, що партія – це не сукупність прихильників певної ідеї, а лише група підтримки певного олігарха.

При цьому в Україні чимало політичних сил, в т.ч. провідних, які не гребують звичайнісіньким плагіатом та використовують пафосні історичні назви та гасла, сподіваючись на коротку пам'ять людей. Зокрема, один із претендентів на посаду президента за останні 4 роки встиг очолити «Рух Опору» (назву запозичено у Руху Опору часів Другої світової війни), розробити «Новий курс» (назва скопійована з «Нового курсу» президента США Ф.Д. Рузвельта 1932 р.), пообіцяти «Закон і порядок» (назву взято з відомого американського телесеріалу). Другий претендент назву «Народний фронт» для своєї партії запозичив в антифашистських об'єднань лівих та лівоцентристських партій Франції та Іспанії 1930–1940-х рр. Назва депутатської групи «Воля народу» у Верховній Раді України VIII скликання не надто відрізняється від назви таємної терористичної організації народників «Народна воля», що діяла у 1870–1880-х рр. у Російській імперії. Гасло 2018 р. «Сильний лідер – міцна країна» є явною копією гасла президента-втікача В.Ф. Януковича 2009–2010 рр. «Сильний президент – сильна країна». Відомі слова про «чисті руки», сказані одним із кандидатів у президенти України у 2004 р., було взято з назви операції «Чисті руки», яка проводилася правоохоронними органами Італії у 1992–1993 рр. з метою боротьби проти корупції, мафії та її впливу на владу.

Зазначена практика щодо назв і гасел свідчить як про легковажне ставлення, так і про політичну нерозбірливість партій. Втім, зрозуміло, що на всі 352 політичних партії нових гасел не вистачає, а доводиться дедалі більше звертатися до історії; тож, невдовзі можна очікувати на появу українських яacobинців, жирондистів, фельянів, а також індепендентів, левелерів, дігерів, «круглоголових» та «кавалерів».

У цьому контексті варто звернути увагу на передовий досвід деяких держав, які мають двопартійну систему. Зазначимо, що наявність двопартійної системи свідчить про значну консолідацію прихильників тієї чи іншої ідеї та суттєво полегшує управління суспільством і державою.

Зауважимо при цьому, що про справжнє народо-владдя знову ж таки не йдеться в принципі, адже ніщо не заважає одним і тим самим олігархам фінансувати обидві наявні у країні партії, які слухняно виконують волю замовника, лише прикриваючись різними назвами. Це, по-перше, забезпечує суспільство від ра-

дикальних хитань, боротьби за владу, перерозподілу матеріальних ресурсів і сфер впливу, а також сприяє стабільності та планомірності розвитку держави і суспільства, оскільки партія-переможець насправді продовжує систему заходів, які раніше здійснювала переможена партія. По-друге, олігархи, які не мають істотних агресивних конкурентів у боротьбі за владу та бізнес, не бачать суттєвої загрози своїм інтересам всередині країни та потреби виводити гроші за кордон, що позитивно впливає на розвиток народного господарства. По-третє, більшість народу вірить у демократичний, а не олігархічний характер влади, і, за наявності досить високого життєвого рівня, загалом, задоволена як своїм життям, так і тим, що «її думка важлива» і що влада «почує кожного» під час виборів. У цьому контексті, мабуть, не зайвим буде зазначити, що, наприклад, у США основні політичні партії – демократи і республіканці – навіть не мають чітких партійних програм [23, с. 207], адже практичні американці вважають недоречним витрачати час на такі дрібниці.

Ймовірно, схожа ситуація з фінансуванням одними і тими самими олігархами двох партій-суперників для імітації демократії наявна й в інших розвинутих державах із двопартійною системою.

Однак у Великій Британії, на відміну від США, насправді має місце скоріше аристократичне, а не олігархічне правління, оскільки у державі діє монархічна форма правління та значне місце належить Палаті лордів, яка традиційно включала представників найбільш давніх, знатних і благородних аристократичних родів. Втім, нещодавно розпочата реформа щодо скорочення чисельності спадкових лордів [23, с. 225–226] вказує на тенденцію скорочення впливу аристократії, а, отже, піднесення ролі олігархії.

Досить цікаво й не менш ефективно проблема імітації демократії вирішена у цивілізованих державах Сходу. Так, у Китаї головна роль належить Комуністичній партії Китаю (КПК), ефективне керівництво якої сприяло пришвидшеному розвитку держави, однак водночас є ще кілька партій, які, втім, є дружніми до КПК [23, с. 293–294]. Своєю чергою, в Японії є близько 10 тисяч партій, більшість з яких діє на локальному рівні і лише кілька з них – на загальнодержавному; при цьому усі ці партії мають продержавницький етатистський характер і намагаються допомогти правлячій партії [6, с. 634], що водночас із можливістю розширення впливу імператора за кризових умов [23, с. 284] має гарантувати єдність, ефективність і стабільність державного управління.

Натомість багатьом державам третього світу посилено нав'язується доволі абсурдна, але приваблива ідея демократії, що, з одного боку, дає змогу розвинути державам позбутися потенційних конкурентів, а з іншого – розкриває широкі можливості для реалізації егоїстичних інтересів клептократичної псевдоеліти «бананових» і «картопляних» республік.

З урахуванням викладених вище загальних проблем форм безпосередньої демократії в Україні очевидно, що різноманітні недосконалі формулювання окремих статей виборчого законодавства є глибоко

другорядними, а їх удосконалення ніяк не вплине на стан справ, поки не будуть вирішені головні проблеми, наведені вище.

Можна припустити, що суспільно-економічне та політико-правове життя в Україні почне налагоджуватися в майбутньому, якщо в державі природним еволюційним шляхом буде сформована двопартійна система, а та олігархічна сила, яка здобуде гегемонію в країні та стоятиме за обома цими партіями, матиме помірні настрої, здоровий глузд та намагатиметься хоч інколи піклуватися про благо всього суспільства. В ідеалі, на чолі України мала б стояти не олігархія, а еліта меритократичного типу, під якою ми розуміємо законно обраних найкращих представників суспільства. Однак варто погодитися, що її формування та утвердження при владі є надзвичайно складним процесом.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження ми дійшли наведених нижче **висновків**.

1. Фундаментальні ідеї демократії, сформовані за часів Античності, не мають нічого спільного з тим, що називається демократією сьогодні. Антична демократія не заперечувала рабства (а отже, жорстокого правління) та передбачала участь у політиці усіх громадян, які, втім, становили привілейовану меншість населення держави-поліса. Антична демократія, на відміну від сучасної, могла бути ефективною, адже влада належала привілейованій меншості населення невеличких міст-держав, які були спроможні обрати найкращих, що, таким чином, дає підстави говорити про аристократичний характер античної демократії.

2. Історичний досвід свідчить, що безпосередня демократія виявилася неефективною чи неможливою в державах, більших за розмірами, ніж античний поліс. Тож, давні германці півтори тисячі років тому замість народних зборів запровадили монархічну форму правління. Таким чином, вельми сумнівною видається придатність демократичної моделі управління маленького міста Античності до великих держав сучасності з багатомільйонним населенням.

3. Часті вибори та референдуми (не кажучи про майдани та революції) можуть бути небезпечни-

ми для держави і суспільства, оскільки розхитують політичну стабільність, призводять до нетривалості правління, породжують анархію через швидкоплинність влади, унеможливають розвиток держави та реалізацію масштабних проєктів, залучають до влади осіб із посередніми інтелектуальними та моральними здібностями, розмивають відповідальність владарюючих, є знаряддям маніпуляцій влади, полегшують вплив іноземних спецслужб на формування влади та державної політики тощо.

4. Особливо небезпечною для держави є багатопартійна система, оскільки боротьба десятків і сотень партій за владу та матеріальні блага, хай навіть і здійснювана демократичними методами, послаблює державу. Тому ідеї демократії та партійного плюралізму активно пропагуються розвинутими державами, аби унеможливити себе від потенційних конкурентів.

5. Чимало цивілізованих держав сучасності, які мають двопартійну систему (насамперед, США та Велика Британія), тільки імітують демократію та вплив народу на прийняття політичних рішень. Проте, як свідчить політична практика, одні й ті самі олігархи у форматі двопартійної системи фінансують обидві партії, які насправді слідує одним і тим самим курсом. Втім, за умови помірності претензій олігархії загалом це може мати позитивний вплив на стабільність управління та планомірність розвитку держави.

6. На наше переконання, успішне майбутнє України можливе в разі утворення двопартійної системи, формування громадянського суспільства. При цьому, в ідеалі, державна політика мала би визначатися не поміркованою олігархією, а українською елітою меритократичного типу, якій громадянське суспільство делегуватиме право на формування владних структур і реалізацію державної влади й управління в країні.

Перспективним напрямом подальшої розробки відповідної проблематики вбачається дослідження сутності та природи політичних сил, що стоять на чолі розвинутих держав сучасності, а також демократичних механізмів їх взаємодії із громадянським суспільством.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Старецька Л. Демократія. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 115–116.
3. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
4. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
5. Афины (античная полиция). Википедия: свободная энциклопедия. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Афины_\(античная_полития\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Афины_(античная_полития)) (дата обращения: 13.12.2018)
6. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Видання 5-те, перероблене і доповнене. Київ: Істина, 2005. 768 с.
7. Дождев Д.В. Римское частное право: учебник. 3-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Норма – ИНФРА-М, 2011. 784 с.
8. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008. 272 с.
9. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
10. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII веков / перевод с французского С.П. Моравского. Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2001. 448 с.
11. Демократия. Википедия: свободная энциклопедия. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Демократия> (дата обращения 13.12.2018).

12. Christiano T. Democracy. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2006.
13. Хайек Ф.А. Політичний устрій вільного народу. Право, законодавство та свобода: в 3 т. Київ: Сфера, 1999. Т. 3. 252 с.
14. Керимов А.Д. Современное государство: вопросы теории. Москва: Норма, 2008. 144 с.
15. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. 2-ге видання, перероблене та доопрацьоване. Київ: Правова єдність, 2010. 429 с.
16. Платон. Государство. Москва: Академический проект, 2015. 398 с.
17. Повідомлення Центральної виборчої комісії від 25.04.2000 р. vd20000425 «Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р.». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00> (дата звернення 13.12.2018).
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) м. Київ, у справі № 1-26/2000 від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 30. С. 153. Ст. 1285.
19. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 623 с.
20. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. № 474-XIV (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 1999. № 14. Ст. 81.
21. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2012. № 10-11. Ст. 73.
22. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 р. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата звернення 13.12.2018).
23. Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. д.ю.н., проф. А.В. Малько. Москва: Норма, 2004. 320 с.